

43. A POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI ERŐVISZONYOK ALAKULÁSA (KLANICZAY TIBOR, TARNAI ANDOR)

Kb. 1690-től kb. 1740-ig egy alkorszak felvétele az irodalomtörténet és a történetírás periódizációjában egyaránt szokatlan. Azt ugyan senki sem vitatja, hogy a török kiűzése, Erdély önállóságának megszűnése s a Habsburg-uralomnak az ország egész területén való berendezkedése következtében a gazdasági és társadalmi viszonyoknak s ennek függvényeként a kulturális felépítménynek alapvető átalakulása ment végbe 1690 körül; miként azt sem, hogy 1740 táján – a rendi konszolidációnak és a Habsburg-abszolutizmus kiépülésének folyamatai befejeződve –, ismét jelentős változások kezdődtek az ország életében. Történetírásunk azonban a Rákóczi-szabadságharc bukásának, a szatmári békének, illetve az uralkodóház és a rendek közötti kompromisszum visszaállításának a valóban igen jelentős tényeiben olyan alapvető történelmi fordulatot lát, melynek hordereje messze felülmúlja az előbb említett periódushatárokat, s amely az 1711 előtti és utáni évtizedeket gyökeresen más korszakokba utalja. Ez a hagyományos korszakolás, mely a politikai eseményeknek, az adott esetben a Habsburg-ellenes függetlenségi háborúk lezáródásának az alapján állapítja meg a fejlődés szakaszait, akarva-akaratlanul egy 1711-ig tartó kurucos és nemzeti s egy azt követő németes, "nemzetietlen" korszakot állít egymással szembe. Ez a nacionalista túlzásokra és torzításokra kiválóan alkalmas koncepció az egyoldalúan nemzeti szempontú magyar irodalomtörténetírás periódizációját is meghatározta: a Rákóczi-szabadságharc éveinek irodalma még a "dicső" 17. századhoz csatoltatott, 1711-ben pedig irodalmunk "nemzetietlen" kora kezdődött.

A századforduló körüli évtizedek *egész* (nem pedig a kuruc-lábanc szempontok szerint szelektált) irodalmának a társadalmi összefüggések tükrében való mélyebb és alaposabb vizsgálata tarthatatlannak minősítette ezt a megszokott korszakbeosztást. A legfontosabb írói életpályák, így elsősorban a Rákóczié, maguk is átívelik az 1711-es határt, ennél az inkább praktikus mozzanatnál azonban sokkal lényegesebb, hogy amit sokan a 17. századi irodalom folytatásának tekintettek, az valójában gyökeresen új a korábbiakhoz képest; amit pedig az 1711 utáni időszak irodalmi sajátosságainak nyilvánítottak, az szinte mind jelen volt már a 17. század végén is. Rákócziak s közvetlen híveinek a munkássága, valamint a szabadságharc méltán csodált költészete csupán a Habsburg-ellenesség, a kurucság tekintetében folytatja töretlenül s tetőzi [327](#)be Zrínyi és a Thököly-kor irodalmi kezdeményezéseit, mert egyébként a barokk újabb spirituális áramlatainak a döntő befolyása az előbbit, a rendi-nemesi felfogással szemben érvényesülő népi szemlélet pedig az utóbbit gyökeresen megkülönbözteti a korábbi periódus termékeitől. A jezsuita irodalom hegemoniája, a latinnyelvűség új nagy előretörése, egy provinciális-hedonista nemesi irodalom kibontakozása, a tudományos történetírás és az irodalomtörténet kialakulása s számos egyéb – ez ideig az 1711 utáni "nemzetietlen kor" produktumaként tárgyalt és értékelt – jelenség viszont az 1690-es évekre éppoly jellemző, mint a szatmári béke utániakra.

Mindezek a megállapítások természetesen korántsem tagadják, hogy Rákóczi és a kuruc versszerzők alkotásai számos szállal kapcsolódnak a magyar barokk 1640 és 1690 közé eső hőskorának eredményeihez, hangsúlyozni kell azonban, hogy a Habsburg-hű, jezsuita szellemű, a konzervatív rendiség álláspontját és magatartását képviselő irodalom szintén 17. századi előzményekre támaszkodik. A magyar barokk irodalom általános fejlődésén belül a századforduló időszakának valamennyi tendenciája, irodalmi törekvése éppúgy folytatása a 17. század elején megindult folyamatoknak, mint amennyire minőségileg új szakaszt képvisel azok történetében.

Az új kronológiai megfontolások azt sem vonják kétségbe, hogy 1711 fontos dátum az irodalom történetében. Jelentőségét azonban abban kell látnunk és megjelölnünk, hogy az 1690-es években egymás mellett kibontakozó irányok, törekvések erőviszonyaiban lényeges arányeltolódás áll elő: a rendi társadalmat szolgáló, tükröző irodalom fejlődése elől elhárulnak az akadályok, – a nemzeti felemelkedés

reményével kecsegtető korszerű törekvések viszont háttérbe szorulnak, noha korántsem hallgatnak el teljesen.

A magyar barokk irodalom új szakaszának az 1690 és 1740 között eltelt fél évszázadban való kijelölése szorosan összefügg e periódus irodalmi anyagának újszerű felosztásával. Szakítva a kuruc-labanc ellentétnek irodalomtörténeti osztályozó elvé emelésével, az írókat, műveket a kor mélyebb társadalmi mozgatóerőinek szemszögéből kíséreljük meg rendszerezni. Ennek megértéséhez annak a háromféle útnak, távlatnak a felvázolásából kell kiindulnunk, mely 1700 körül a magyar társadalom előtt állt.

A történeti helyzet gyökeres módosulása, elsősorban a három részre szakadt országnak a Habsburg-uralom alatt történt egyesítése, a gazdasági kérdések új rendezésének a szükségessége s a politikai átalakulások következtében kiéleződött osztály- és frakció-ellentétek elkerülhetetlenül napirendre tűztek olyan törekvéseket, melyek az 1608 óta minden megpróbáltatás ellenére fennmaradt rendi uralom, illetve a Habsburgok és a rendek között létesült kompromisszum megváltoztatását igényelték. Erre elsőnek a Habsburg-kormányzat tett kísérletet, mert számára létfontosságú volt a modern abszolutizmus kiépítése. Jogi, társadalmi, katonai, vallási, gazdasági stb. intézkedésekkel Bécs törekedett is az 1690-es években ennek megvalósítására.

Az 1687. évi országgyűlésen az uralkodóház elérte régi célját: az ország felszabadítása iránti hálából a rendek törvénybe iktatták a Habsburgok örökösödési jogát, s lemondtak az Aranybulla 31. pontjáról, az ún. ellenállási záradékról, mely a rendi ellenállás és a függetlenségi mozgalmak jogi alapját képezte. A Wesselényi-összeesküvés bukása óta jórészt Bécs útján járó vezető arisztokráciát és a katolikus főpapságot sikerült minden eddiginél jobban az idegen abszolutizmushoz láncolni. Ennek az aulikus rétegnek a képviselői, mint például Kollonich Lipót érsek, az Eszterházyak, Pálffyak stb. kaptak meg minden vezető tisztséget, a töröktől visszafoglalt területek is elsősorban a főurak és a főpapság birtokait növelték. De ezenfelül megindult a magyar arisztokrácia elidegenítése is: az udvar óriási birtokokat adományozott idegen arisztokratáknak részben a volt hódoltságú részekből, részben később Rákóczi és hívei elkobzott vagyonából. Ezeket az osztrák, német, cseh stb. családokat az 1687-es, illetve a későbbi országgyűlések sorra honfiúsították, s így a magyar arisztokrácia tagjaivá tették. Az összeházasodások során azután a régi magyar főúri családok is teljesen a kozmopolita birodalmi arisztokráciához asszimilálódtak, a bécsi abszolutizmus legbiztosabb bázisai lettek, a magyar kultúra vérkeringéséből jórészt kiszakadtak.

Az országra kíméletlen katonai terror nehezedett. A háború okozta mérhetetlen szenvedést az tette teljessé, hogy a császári katonaságot jórészt az ország lakosságának kellett eltartania, és a kapzsi tisztek az ellátmányt gyakran többszörösen behajtották. A falvak népe elnyomorodott, a városok elszegényedtek, az ipar, a kereskedelem és a bányászat tönkrement a rablóuralom alatt. A brutális katonai kizsákmányolást politikai elnyomás egészítette ki: a magyar központi kormány szerveket a császári hatóságoknak rendelték alá, a visszafoglalt területeket a fegyveres hódítás jogán "új szerzeménynek" tekintették és külön igazgatás alá helyezték, a hajdani birtokosok leszármazottai legfeljebb csak nehezen és pénzváltás ellenében juthattak hozzá ősi birtokaikhoz. A császári katonaság védelme alatt teljes erővel folyt a kíméletlen ellenreformáció; különösen a török uralom alól felszabadított dunántúli protestáns magyar lakosságot igyekeztek a katolikus térítők – a legdurvább eszközöktől sem riadva vissza – egyházukba terelni.

A 17. század utolsó harmadában komoly elképzelések és kísérletek történtek Bécs részéről a kapitalizmusnak állami támogatással való kifejlesztésére, s az elmaradott Habsburg-monarchiának a fejlettebb európai országokhoz való felzárkóztatására. Mikor a török kiverése és a korlátlan katonai uralom következtében mód nyílt rá, a bécsi körök Magyarországon is érvényesíteni próbálták elképzeléseiket. Konstruktív elemeket is tartalmazó terveik a hazai fejlődés rovására, az osztrák érdekek szolgálatában születtek, de még ezek megvalósítására sem került sor a bécsi politika kapkodása, a különböző hatalmi csoportok vetélkedése miatt. Lipót abszolutizmusa így csupán kezdetleges, terrorisztikus és anarchisztikus formában jelentkezett, semmi kézzelfogható hasznot nem hozott,

felszította viszont a társadalom legkülönbözőbb elemeiben az ellenállás szellemét.

A Habsburg-abszolútizmussal szemben, de ugyanakkor az elavult rendi berendezkedést is kikezdve jelentkezett a gyökeres változásokat sürgető törekvéseknek egy másik, a haladó nemzeti érdekeket szem előtt tartó csoportja. Igaz, hogy a háború okozta pusztítások, a független Erdélynek mint a Habsburg-ellenes küzdelmek bázisának a megszűnése, a nemesi kuruc mozgalom bukása, s ezzel az uralkodó osztály túlnyomó részének a bécsi uralom előtt való meghódolása, valamint a Habsburg-abszolútizmus hatalmának nyomasztó katonai és politikai túlsúlya rendkívül kedvezőtlen feltételeket teremtett mindennemű olyan egészséges, haladó törekvés számára, mely az országot a Habsburgok védelmét élvező rendi uralom zsákutcájából, a "második jobbágyság" ³²⁹rendszerével összefüggő katasztrofális elmaradottságból kivezetni próbálta. Mégis történtek erre jelentős és nagy erejű kísérletek.

Az uralkodó osztály – főurak és nemesek – egy viszonylag szűk része: Erdélyben Bethlen Miklós, Magyarországon Rákóczi Ferenc és közvetlen hívei, eljutott egy, a függetlenséget az ország gazdasági és társadalmi haladásával egybekapcsoló korszerű politika szükségességének felismeréséhez. A magyar barokk hőskorának pozitív kezdeményezései összegeződtek és fejlődtek tovább az uralkodó osztály eme minoritásának a kezében: Zrínyi nemzeti abszolútizmus-konceptiója az önálló magyar hadsereggel s a felekezeti ellentétek kiküszöbölésével; a nemesi nacionalizmus pozitív elemei; a puritánusok által hirdetett polgári reformok az ország civilizálása, a termelés korszerűsítése stb. érdekében. Sok tekintetben hasonló igényeket képviselt a protestáns polgári értelmiség – ugyan meggyengült, de még mindig jelentős – rétege is, különösen a lutheránusok, akik a pietizmus jóvoltából nemcsak a kegyességi mozgalmaknak, hanem gyakorlati polgári törekvéseknek is a harcosai lettek. Sőt találkoztak ezek a tendenciák egy öntudatos népi tömegnek az aktív mozgalmával, a szegénylegények vezette népi kuruc irányzattal, mely az ország függetlenségének kivívása mellett a hajdúszabadság és a szabad paraszti út lehetőségéért küzdött.

Ezeknek a lényegében egy irányú törekvéseknek jó része, hála a kuruc népi felkelésnek, valamint Rákóczi politikai elképzeléseinek, a szabadságharc keretében egymásra talált. A Rákóczi-szabadságharc azzal a reménnyel kecsegtethetett, hogy az ország függetlenségének megszerzése, nemzeti centralizáció kiépítése, valamint az örökös jobbágyság lazítása által a magyarság a polgárosodás útjára léphet. Az évszázados status quo haladó-nemzeti oldalról való felülvizsgálata és felborítása azonban éppen úgy nem sikerült, mint a Habsburg-abszolútizmus korlátlan kiépítése.

A haladó erők kudarcában a kedvezőtlené váló nemzetközi helyzet, az ország gazdasági erőforrásainak gyengesége és a korszerű hadsereg hiánya mellett a magyar társadalom vezető rétegének, a nemességnek volt a legnagyobb szerepe. Az arisztokráciának és a nemességnek korszerű irányban tájékozódó, haladó törekvéseket képviselő viszonylag szűk csoportjával szemben az uralkodó osztály túlnyomó többségét az 1690-es évektől kezdve a nagyfokú elmaradottság és provincializmus, valamint a rendi konzervativizmus jellemezte. Az arisztokrácia többsége a Wesselényi-összeesküvés kudarca, a nemességé pedig Thököly bukása, illetve a független Erdély megszűnése után visszavonhatatlanul a Habsburg-uralom alatt látta leginkább biztosíthatónak jobbágysági kizsákmányolását és megcsappant rendi szabadságjogainak megőrzését.

Számos főnemesnek és a nemesség nagy részének Rákóczi mozgalmához való átmeneti csatlakozása ezen mitsem változtatott: a helyzet kényszeréből adódott kurucságuk korántsem jelentette egyúttal Rákóczi politikai irányának elfogadását is. A nemesség nem képviselt következetesen sem kuruc, sem labanc álláspontot, éppoly idegenkedéssel szemlélte Rákóczi haladó reformtörekvéseit, mint a bécsi abszolútizmus mesterkedéseit, a legnagyobb veszélynek azonban a népi tömegek aktivitását, forradalmi mozgalmát tekintette. Következetes csupán nemesi előjogainak, a nemesi-rendi értelemben felfogott "szabadság"-nak a védelmében volt, amely pedig összeegyeztetetlen maradt ³³⁰a szabadságharcot megindító tömegek aspirációival és a fejedelem abszolutisztikus elképzeléseivel. A szabadságharc ezért csupán a tűrhetetlenné váló Habsburg-elyomás által rájuk kényszerített epizód lett számukra, s egyúttal – a szegénylegény-fegyverek jóvoltából – kitűnő eszköz arra, hogy Bécset a kompromisszum útjára

visszakényszerítsék. Mint annak idején Bocskay alatt Illésházy és pártja, s mint majd később 1848–1849-ben Görgey és a békepárt: nem a győzelem kiharcolására, hanem a Habsburgokkal való megegyezés biztosítására törekedtek csupán.

A nemesség és a parasztság osztályellentéte és a fejletlen termelési viszonyok eleve előlegezték a nemesség és az uralkodóház újabb kompromisszumának lehetőségét. A nemesi visszaemlékezések írói sajnálkozva emlegetik az angol és holland közvetítéssel megindult nagyszombati béketárgyalások meghiúsulását (1705–1706), elítélik az ónodi országgyűlés határozatát, amely trónfosztottnak nyilvánította a Habsburgokat. Mikor aztán a bécsi kormány megígérte a nemesi-rendi hatalom háborítatlanságát, a kuruc nemesek elkobzott birtokainak visszaadását és a magyar törvények tiszteletben tartását, a kiváltságosak túlnyomó többsége elfogadta a szabadságharcot befejező szatmári békét.

A rendek és az idegen kormányhatalom 1711-i kiegyezésével végleg megszűnt a lehetőség a magyar fejlődés útjának megváltoztatására; az elmaradott és idegen uralom alatt levő ország sorsa megpecsételődött, ekkor alakult ki a "nemesi Magyarország" képe feudális konyha-latinságával, előjogait védő és patriarchálisan igazgató, az eszem-iszomnak és a vidéki élet más gyönyörűségeinek hódoló, pompakedvelő, de pénztelen uraival, amely a külföld rólunk alkotott véleményét is hosszú ideig meghatározta. A további fejlődés csak e köznemesi réteg művelődési emelkedése, végtelenül lassú és ellentmondásos polgárisodásának útján vált lehetségessé. De ennek legelső gyümölcsei már csak a következő periódusban kezdtek beérni.

Az 1690–1740 közötti évtizedek tehát a töröktől felszabadított országban egyelőre a régi elavult, rendi uralom visszaállítását, az idegen uralkodó és a magyar uralkodó osztály szövetségének megszilárdulását hozták meg. Ezen a szövetségen belül a korábbiaknál jóval kedvezőbb helyzetbe került ugyan az uralkodóház, a nemesség azonban elégedett lehetett: legfontosabb "szabadságjogait", jobbágyainak korlátlan kizsákmányolását és személyes adómentességét sikerült sértetlenül biztosítani. Feszültség, majd konfliktus a kompromisszumon belül a következő periódusban fog ismét jelentkezni, ezúttal az udvar és a központi kormányzat egyes haladó lépései következtében.

A történelmi erők és folyamatok e most vázolt mozgásának a keretében érthető meg az 1700 körüli évtizedek irodalmának a helyzete, fejlődése. A három fő tendencia közül az elsőnek, a Habsburg-abszolutizmus vonalának lényegében nincs tükröződése az irodalomban, mert ennek egyedüli szilárd bázisa, az elidegenedő főnemesség és az arisztokráciához asszimilálódó főpapság, felhagyott a magyar irodalom művelésével. Az irodalomban tehát a korszerű irányba tájékozódó nemzeti törekvések és a konzervatív rendi álláspont vetületeivel, e kettő ellentétével, harcával találkozunk. Az egyes társadalmi osztályok kulturális, irodalmi arculatában ez több helyen megoszlást eredményez: az uralkodó osztályon belül élesen elkülönül egyfelől a kevés, de jelentős író által képviselt s a barokk újabb eszméáramlataival gazdagodó haladó irány, 331 másfelől a nemesség többségének a jezsuitizmussal összetalálkozó maradi rendi irodaimisége; a kor irodalmának gyenge polgáris-értelmiségi ága a korszerű törekvéseket erősítette; a népszerű irodalmon belül viszont egyaránt megtaláljuk a népi törekvések harcos visszhangját, valamint az uralkodó osztálynak a nép között kifejtett irodalmi propagandáját. Közös jelenség a kor irodalmi műveltségének valamennyi rétegében s mind az előremutató, mind pedig a konzervatív törekvésekben az egyházi és vallásos irodalom nagy szerepe. Ez az utolsó periódus, amikor az egyházi műfajoknak s a különböző vallásos áramlatoknak még fontos szerepük van a magyar irodalom fejlődésében. Megfelel ez bizonyos fokig a barokk kultúra általános fejlődésének is: a kezdetben inkább heroikus színezetű barokk irodalomban a misztikus, spirituális, érzelmes-kegyes irányzatok törnek előre, s a korszerű haladó törekvések is ilyenek keretében, ezekkel összeolvadva jelentkeznek.

Irodalom

Magyarország története. 1526–1790. Szerk. *H. Balázs Éva és Makkai László*. 1962. (Magyarország története II.)